

Vélemény

Gyarmati György: *A Rákosi – korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956 c. doktori értekezéséről*

Gyarmati György „*A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*” címmel benyújtott csaknem 500 oldalas értekezése 12 évet fog át Magyarország 20. századi történetéből. A munka a Horthy-korszak végével kezdődik és Kádár János kommunista restaurációjának kezdetével zárul. A „*long dureé-hez*” képest, mondhatni, valóban rövid léptékű idő, amely mára már, úgy tűnik, kikerült a kortársak kommunikatív emlékezetéből és történetírói értelmezések tárgyává vált. Persze van a korszaknak olyan kutatója, aki úgy véli, történelmünknek ez a periódusa ma még inkább a félmúlt és a múlt határzónájában helyezkedik el. Az alcím azonban, „*rendszerváltó fordulatok évtizede*” sejteti, nem akármilyen időkről van szó. Mint a szerző tézisében olvashatjuk: „*A vizsgált időszak nyitányától a fináléig(...) összesen öt markáns politikai váltóállítás történt.*” Ebből három az általa vizsgált időszekekre esett. Így, a vizsgált korszak jellegéből fakadóan, már e rövid időtartam elemzése során is sikerült a szerzőnek, Braudel hasonlatával élve, nemcsak az eseményt, a történelem „*felszíni hullámain*”, de a 20. századi magyar történelem „*mélytengeri áramlatait*” is megragadnia.

Három „*korfestő*” fogalom bevezetésével Gyarmati a következő korszakokra bontja vizsgálódásának tárgyát: 1945-1947 között a demokratizálás felszíne mögött „*rejtőzködő*” presztálinizálásról” beszél, az 1948 és 1952 közötti esztendőket egyértelműen a sztálinizálás fogalmával írja le (én visszateszem az *a* betűre a vesszőt !), amely alatt a kommunista párt-egyeduralom protektorátusi kiépítését és berendezkedését érti, s úgy látja, hogy az 1953 és 1956 közötti években két, rendszeren belüli tendencia, a desztálinizálás és a resztálinizálás „*birkózása volt a jellemző*”, amely végül az októberi „*robbanásba*” torkollott. Gyarmati tehát nemcsak történetírásunk korábbi önlegitimáló fogalmi készletével szakít, de a „*koalíciós korszak*” politikatörténeti terminusával is, és az 1944-1947 közötti időszakot is a Rákosi korszakhoz tolja. Szakít az utóbbi évtizedekben kikristályosodott történetírói konszenzussal is, amely szerint a háború utáni magyar történelem első korszaka 1944 végétől 1949 tavaszáig tartott, s a politikai, illetve a gazdasági folyamatok szempontjából további két, nem feltétlenül

egységes alperiódusra osztható. Arról nem is szólva, hogy mások, pld. Ständeisky Éva a szellemi, művészeti életben lejátszódó folyamatok alapján megkérdőjelezi a korszak kettéosztását, s a végpontot is kitolhatónak tartja 1949/50-ig, a háború utáni éveket pedig inkább a „*kudarcos demokratizálódás*” fogalmával véli leírhatónak. De említhetném Rainer M. Jánost is, aki az 1945. novemberi választásokat egy jelző nélküli demokratikus szakasz kezdetének látja, amely igaz, csak néhány hónapig tartott; Bódy Zsombor pedig úgy véli, hogy társadalomtörténeti megközelítésben az 1945 és az 1948 közötti időszak, igaz, kérdőjellel, de egységesen többpárti totalitarizmusként definiálható. (Ständeisky Éva: Tétova újraértelmezések. ÉS, 2012. január 13. 5.o.)

Gyarmati nem tér ki e kérdések historiográfiai bemutatására, nem konfrontálódik nyíltan a tőle eltérő értelmezésekkel, más módszert alkalmaz. Fogalmait in medias res vezeti be és értelmezi. S mivel a rendszerbe programozott belső ellentmondások elemzésére helyezi a hangsúlyt, a korszak jellegére és periodizációjára vonatkozó modelljét a magam részéről a lehetséges értelmezések és újraértelmezések között, ha nem is kizárólag helyesnek, de mindenképpen megalapozottnak tartom, amely feltételezhetően vitákat vált majd ki, de minden bizonnyal termékenyítőleg hat majd történetírásunkra.

A szerző egy Kovács Imre és Szekfű Gyula között (Szekfű ekkor már Magyarország moszkvai követe volt) 1946 végén lefolytatott beszélgetés felidézésével jelöli ki Magyarország háború utáni történetének geopolitikai, nemzetközi hatalmi kereteit: Szekfű a szovjet megszállást egyenesen „*új török hódoltságnak*„ nevezte, amely addig fog tartani, „*ameddig a Szovjetunió tart*”. Gyarmati ezzel egyértelműen belehelyezi Magyarországot az adott nemzetközi viszonyrendszerbe, közismert nevén a hidegháborúba, amelyet a Szovjetunió térséghez fűződő „*magas*”, illetve az USA „*alacsony*” hatalmi, biztonságpolitikai érdekeltsége határozott meg ebben a térségben. Ezért van igaza akkor, amikor az ország külpolitikai mozgásterét a függés versus függetlenség koordinátáján mindvégig és egyértelműen a protektorátus mezőjében helyezi el, de ebből szerencsére nem fabrikál valamiféle historizáló fatális balsorsot. A vonatkozó szakirodalomra támaszkodva egyértelművé teszi azt is, hogy a hidegháborús szembenállásnak Magyarország csupán „*mellékhadszíntere*” volt, amely majd 1956-ban kap különös jelentőséget.

Gyarmati téziseiben „*a Rákosi-korszak politikatörténeti alapokon nyugvó összefoglalónak*” nevezi értekezését, de rögtön hozzáteszi, hogy „*a monolit rendszer sajátosságai*” el is térítették a hagyományos politikatörténeti megközelítéstől. Szerencsére. Itt jegyzem meg, hogy a korszakról utoljára 1986-ban, tehát éppen negyed százada jelent meg politikatörténeti összefoglaló. A munka valóban nem a szokványos politikatörténeti, kronológiailag lineáris

nemzeti narratíva „látószögéből” íródott. A szerző valóban azt, az utóbbi évtizedekben megújuló politika-történetírást képviseli, amely nemcsak a hatalom akaratérvényesítésének feltárására tesz kísérletet, de annak a társadalomra, a gazdaságra, a szellemi és kulturális életre gyakorolt hatását is vizsgálja. A disszertáció historiográfiai értelemben tehát ebben az újraértelmezett politika-történetírásban helyezhető el.

Az értekezés felépítése alapvetően a már említett korszakolás mentén a hagyományos kronológiai rendet követi, amelyeken belül, ugyancsak a kronológiai rendet követve, alszakaszokat különböztet meg. Az egyes fejezetek címei a szerző rendszerszemléleti megközelítését tükrözik (presztálinizálás, sztálinizálás, de-és resztálinizálás stb., de az alfejezetek politikatörténeti fogalmakkal operálnak: lásd a II/A. alfejezetet, az államiság újjászervezése, 1945, vagy a II/B-t, a hatalmi dualizmus kialakulása, 1946-47 stb. Az alfejezeteken belül azonban a szerző, szerencsére, nem veti el a tematikus rendezőelv alkalmazását sem, amely aztán alkalmat kínál számára, hogy kilépjen a történetírás hagyományos, lineáris politikatörténeti elbeszéléséből és a társadalom, a gazdaság, a kultúrpolitika, a szellemi áramlatok, sőt a mindennapi élet felé fordítsa figyelmét.

Gyarmati György ismeri a korszakra és a témájára vonatkozó teljes magyar és nemzetközi szakirodalmat, amelynek a pusztá felsorolása az értekezésben 29 oldalt tesz ki. A magam részéről ugyanakkor hiányolom, hogy az értekezés lábjegyzeteiben vizuálisan nem tükröződik az a hatalmas mennyiségű primer levéltári forrás, amelyet Gyarmati több évtizedes kutatói pályája során átnézett, kritikailag elemzett és korábbi munkáiban a pontos levéltári jelzet feltüntetésével hivatkozott. Így az értekezésben felhasznált nem publikált levéltári források számbavételéhez az opponensnek kézbe kellett vennie azokat a korábbi tanulmányait, monográfiáit, amelyeket e tárgykörben Gyarmati György a hetvenes évek végétől megjelentetett, s amelyekre rendre hivatkozik is disszertációjában. Ez szám szerint 47. Az olvasónak azonban, az egyszerűség kedvéért azt javasolom, vessen egy pillantást a 36. oldalon a 29. lábjegyzetre, vagy a tézisek 8. oldalán található 2. számú lábjegyzetre, ahol Gyarmati felsorolja azokat az irattípusokat és levéltárakat, amelyekben évtizedekig kutatott. Csak jelzésszerűen: a Baranya, a Hajdú-Bihar, a Pest és Somogy megyei levéltárak mellett még az Új Magyar Központi Levéltárban (ma MOL) és a Párttörténeti Intézet Levéltárában (ma Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár) kezdte böngészni a levéltári anyagokat, majd a Történeti Hivatalban, és annak jogutódaként létrehozott Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában folytatta. Csak illusztrációként: 1948-ig áttanulmányozta valamennyi kormányzópárt (MKP, SZDP, FKGP, NPP) vezetőszeri iratait, az MDP 1948-1956 közötti politikai bizottsági és titkársági iratait, a PB tag párttitkárok hátrahagyott iratait a

belügyminisztérium hatalmas mennyiségű iratairól nem is szólva. Indokait persze értem: ez a hagyományos, ahogy ő fogalmaz, „szoros jelzettelés” hozzávetőleg 5-6 ezer konkrét forráshely megjelölését igényelte volna. Így azt az utat választotta, hogy csak ott élt a primér forrásra történő utalással, ahol azt a feldolgozások és a forráspublikációk hiánya feltétlenül szükségessé tette. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a felhasznált források bemutatása többet ért volna egy 22 soros lábjegyzetnél, az ott leírtakat érdemes lett volna tovább részletezni és beemelni a historiográfai rész főszövegébe. Annál is inkább, mert ily módon a felhasznált források kérdése akaratlanul is marginalizálódik. Pedig a korszakra vonatkozó források két évtizede még nem remélt hozzáférhetősége, köztük az ÁBTL-ben található belügyi iratok kutathatósága, amelyért igazgatói pozíciójánál fogva Gyarmati igen sokat tett, lehetővé tette, hogy most benyújtott munkája a belügyi iratok feltárása révén a korábbinál jóval részletesebben építi be a korszak történetében a politikai rendőrség (PRO, ÁVO, ÁVH) tevékenységét.

Az értekezésen végighúzódik az a történeti alapállás, amely kezdettől jellemzi munkásságát, hogy tudniillik a nemzeti múlt csakis európai dimenzióban értelmezhető. De nem pusztán erről van szó. Gyarmati olyan szintézist írt, amelyben nemcsak a hatalom akaratérvényesítésének feltárására és értelmezésére tesz kísérletet, de tudatosan törekszik számba venni a hatalom társadalom elleni „szőnyegbombázásának” (Hankiss Elemér kifejezése) következményeit is. A Rákosi-korszak történetének e két irányból, a hatalom „meglehetősen rapszódikus” irányváltásai, változó szándékai és annak társadalmi, szellemi, kulturális következményei felől történő megközelítése adja az értekezés egyik alapvető tudományos értékét. Emellett Gyarmati saját korábbi munkái révén hatalmas mennyiségű primér forrást épít be munkájába, új fogalmakat vezet be, illetve új értelmezési keretek közé helyezi a magyar történelem 1945 és 1956 közötti szakaszát. Az új forrásokra támaszkodva, a nemzeti sajátosságok erőteljes jelenlétét hangsúlyozva elutasítja, hogy a Rákos-rendszer mint szovjet típusú rendszer leírható pusztán az ún. *totalitárius-elmélet*, illetve a „*modernizációs diktatúra*” modelljével. Az ezzel kapcsolatos nagy terminológiai vitákat úgy hasznosítja a maga számára, hogy belátja: az állam vagy hatalomközpontú, és az ország, azaz társadalmi központú (a csoportok, egyének helyzetének változása, átalakulása) megközelítést nem szabad egymástól elválasztani, éppen ellenkezőleg: a hatalom és a társadalom interakcióinak vizsgálatára kell koncentrálni. Értelmezési keretként az Andrew C. János által kidolgozott *rendszer-antropológiai felfogást* teszi magáévá abban az értelemben, hogy a nemzetközi és a hazai szakirodalom által kidolgozott és alkalmazott fenti rendszer-modelleket igyekszik következetesen összevetni az alap kutatásokkal. A vonatkozó hazai és nemzetközi

szakirodalom imponáló ismeretében vonja le azt a következtetést, hogy a Rákosi-rendszer, ez a „sztálinizmusnak egy szuverénhiányos közegben etabliozott, másodlagos, 'utángyártott' változata” nem volt más, mint káosz és anarchia, az egyre mélyülő krízishelyzetek permanens váltakozása. Rákosi ebben a diskurzusban nem vonakodó csatlós, hanem türelmetlen szolga, nemcsak szolgál, de elébe is kíván menni ura (Moszkva) gondolatainak.

A káosz okainak keretbe foglalását, értelmezését két, táblázatban is érzékletesen megjelenített fogalom szolgálja: a rejtőzködő *transzformációs veszteségek*, illetve a *társadalmi regenerálódás elmaradásának* fogalma, amit Gyarmati szellemesen a nemzeti össztermék, a GNP negatív ellenpárjaként GND-nek, nemzeti összveszteségnek (Gross National Deficitnek) nevez. A tézisekben is olvasható táblázat egyrészt a „*többé-kevésbé mérhető terheléseket és veszteségeket*”, illetve a „*pontosan nem mérhető transzformációs veszteségeket*” foglalja össze. Az első kapcsán olyan tényezőket vesz számba, mint az ország háborús embervesztesége, a háborús anyagi károk, a jóvátételi kötelezettségek, a hadigazdaság erőltetett fejlesztésének beruházásai, stb., míg az utóbbinál a földreform és az erőszakos termelőszövetkezet-szervezés és a hozzá társuló tagosítások transzformációs veszteségével, a ki-és áttelepítésekkel, valamint a „málenkij robotra” elhurcoltak kényszermobilitási veszteségeivel számol, hogy csak néhányat említsek. E transzformációs veszteségek felsorolásából hiányolom a Felvidék, Észak-Erdély és a Délvidék újbóli elcsatolásából fakadó, sok esetben „*többé-kevésbé mérhető*”, de részben „*pontosan nem mérhető*” transzformációs veszteségek számbavételét.

A titkosszolgálati iratok kutathatóvá válásának, „*heuréka élménye*”, fogalmaz egy helyen, a magyar történetírás jelentős részét arra a hamis következtetésre vezette, mintha a rendszer lényege leírható lenne a társadalom minden rétegét érintő terror, vagy éppen az ügynökkérdés mentén. Gyarmati meggyőzően cáfolja ezt, s éppen a terror évtizedekig eltitkolt forrásainak segítségével, a terror különböző formáinak részletes leírásával bizonyítja be a titkosszolgálat gyakran „*önjáró*” tevékenységét, illetve azt, hogy a politikai rendőrség iratait elsősorban társadalomtörténeti szempontból érdemes és kell hasznosítani. Ő minden eddiginél részletesebben emeli be munkájába a kitelepítések, a kuláktalanítás, az egyházak, a társadalom minden rétege elleni tömeges megtorlásokat, a társadalom „*szabadlábbon hagyott része*” elleni folyamatos megszorításokat. Munkájában ezzel kapcsolatban részletes statisztikák is olvashatók, amely révén a szerző bebizonyítja, hogy a közvélemény emlékezetében rögzült képpel ellentétben a legtöbb meghurcolt nem a hajdani gazdasági, katonai, szellemi, egyházi elitből, hanem bizonyíthatóan „*a rendszer saját bázisához számítottak köréből*” került ki. S ami igazán megdöbbentő, a „*magánjavak mértéktelen*

elkonfiskálásának” semmi látható eredménye nem volt, a nemzeti vagyont eltékozolták. Az életszínvonal és a bérek a harmincas évekhez képest 1952-53-ra a mélypontra zuhantak. Ezek az adatok teszik megalapozottá, amiről Gyarmati 1951-52 kapcsán beszél: a rendszer „*hisztérikus*”, „*országos káoszt teremtő terroruralom*” változott. Ennek kapcsán külön is nyomatékosítja a hadigazdaság építéséből fakadó társadalmi túlterheltséget, és jut arra a következtetésre, hogy „*a Rákosi korszak évtizednyi megélhetési deficitet, regenerálódási moratóriumot erőltetett rá a társadalom túlnyomó többségére.*„ A rendszer pusztító potenciálja miatt társadalmi szempontból egyenesen „*harmadik Trianonról*” ír.

Az értekezés sikeres részei közül, némiképp önkényesen, külön is szeretném felhívni a figyelmet a 22. alfejezetre, amely „*Az osztályharcos kultúrpolitika, flusztrált (inter)nacionalizmus*” címet viseli. Itt a szerző arról a paradox jelenségről elmélkedik, hogy az osztályharcos kultúrharca, s annak hétköznapiokban tapasztalható már-már nevetséges változatai (a korabeli viccet idézve: a Szovjetunió olyan hatalmas, hogy ott még a törpe is óriás), illetve a történelem osztályharcos átírása, azaz az új moszkovita politikai garnitúra nemzetietlensége nem annak marxi internacionalizmusával, hanem az orosz nacionalizmust magába olvasztó Sztálin-féle nacionálbolsevizmus átvételével magyarázható. Ezzel sikerül megragadnia azt a bonyolult folyamatot, amikor a plebejussá desztillált történelmi múlt, a szerző kifejezésével élve, az „*operettpatriotizmus*” megszüli a maga új mítoszát, amely a két világháború közötti historizált, nagynemzeti barokk nacionalizmust volt hivatva felváltani.

Mint ismeretes, 1956 kapcsán, jórészt az 56-os Intézet kutató és tudományszervező munkájának köszönhetően, amihez jelentős mértékben a szerző 56-ra vonatkozó alapkutatásai is hozzájárultak, több mint száz új tanulmánnyal és több tucat monográfiával gazdagodott történetírásunk, és számos ponton új megvilágításba kerültek az akkori események. Gyarmati ezek alapján úgy látja, hogy a Rákosi névvel fémjelzett kommunista diktatúra „*kampányszerű nekibuzdulások, ezeket felülíró újabb kampányokkal elfedni próbált üzemzavarok, kisebb-nagyobb rendszerkisziklások és (fél)fordulatok egymásutánját át vezetett 1956-ig.*” Az új eredmények alapján arra a konklúzióra jut, hogy a fővárosi és a vidéki „*robbanások*” nemcsak kronológiailag szinkron jelenségek voltak, de a fővárossal ellentétben csak vidéken jöttek létre az új forradalmi szervek és az MDP képviselői közötti társadalmi-politikai konzultáció új fórumai. Szerinte 1956-ot, a közkeletű felfogással szemben, a Nyugat nem árulta el, nem árulhatta el, hiszen „*a birodalom periferiáján vegetáló Budapest központú tartomány*”, azaz Magyarország a forradalom ellenére sem vált a nemzetközi politika centrális problémájává, a forradalomnak, a „*pesti srácoknak*” legfeljebb „*pillanatnyi hírértéke*” lett. Úgy vélem, egyetérthetünk Gyarmatival abban, amikor a magyar történelem

1945 és 1956 közötti korszakának különösségét így fogalmazza meg: „*ilyen rövid idő alatt, ilyen gyakorisággal – és jellegét tekintve ilyen rapszodikus kiszámíthatósággal – korábban aligha torlódtak egymásra a diametrális váltások.*”

Itt jegyzem meg, hogy az értekezés, nagyszerű képekkel kiegészítve, az ÁBTL és a Rubikon kiadásában tavaly nyomtatásban is megjelent. Sokáig érvényes összefoglaló monográfia született.

A fent leírtak alapján Gyarmati György „*Rákosi-korszak*” című, nagy terjedelmű, összefoglaló monográfiáját olyan eredeti tudományos műnek tartom, amelyben a szerző több évtizedes alapkutatásai és a vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom új eredményei összegződnek, ezért **javaslom a nyilvános vita kitűzését.**

Gyarmati doktori értekezése *alapvetően különbözik* a korábban megvédett kandidátusi értekezésétől. A tudományos fokozat megszerzését követően folyamatos, jelentős, eredeti tudományos tevékenységet fejtett ki, amit egyértelműen bizonyít öt önálló tudományos monográfiája (ebből három a kandidátusi értekezése megvédése után jelent meg, kettő idegen nyelven, egy társszerzővel), és több mint száz tudományos folyóiratban, tanulmánykötetben megjelent tanulmánya, valamint a jelen bíráló tárgyat képező doktori mű.

A doktori értekezést, a fentebb részletesen kifejtett, eredeti tudományos eredményei, új adatai és szemléleti-módszertani értékei alapján feltétlenül **elfogadásra ajánlom.**

Szeged, 2012. március 18.

A. Sajti Enikő
az MTA doktora